

Сөз кудурети эне тилде

Кенчибизди кемитпей байыталы

Дили муздак адамдын сөзү да муздак. Сөзү муздак адамдын ички оту жок, сырткы сөөлөтү куник көрүнөт. А элдик сөздө кандай керемет, кандай ички энергия бар. Демек, ал элдин ички энергиясы. Муну айтканым — элдик сөздөрдү унутта калтырбайлы дегеним, кеп кадырын билели, эне тилибизге өзгөчө көңүл буралы дегеним.

Ата-бабаларыбыздан келген, бирок бизге үзүл-кесил жетип, айрымдарыбыз унутуп, таптакыр колдонбой калган сөздөр көп. Алардын ордун эчак башка тилден кирген сөздөр ээлеп алышкан. Эне тилинде андай түшүнүктөрдү унутуп калган бүгүнкү кыргыз «кыргызча андай сөз жок» деп алакан жаят. Антпегенде кантмек, атасы сүйлөбөгөн сөздү бала сүйлөбөй, ата колдонбогон салтты бала колдонбой калат тура. Анда ата колдонбай калган сөздөр балага жат болмогу ошо да.

Мисал алалы. Бүгүн минтип айтып жүрөбүз: «Тоюттун запасы быйыл көп, же «Ручкамдын запасы түгөнүп калды». «Иш план түзүп жатабыз», же «Иш план боюнча жүрүп жатат», «Мен заказ кылдым эле», же «Заказ номуру баланча» деп. Болбосо, дагы да мындай дейбиз: «Мага биринчи сорт ундан берчи», же «Керектүүлөрүн сорттогула» деп коебуз компоюп, кыргызча сүйлөгөн болуп.

Эмне, ата-бабаларыбыз эзелтеден запас «оокат» топтогон эмес беле, же «запас» деген түшүнүктү кыргызча айтар сөзү жок беле? Ата-бабаларыбыз алдыртан ойлоп иш кылган эмес беле? Же бир нерсе жасатууда уста-зергерлерге табыштап, керектүү нерселерин жасатып көргөн эмес беле, керектүү- жарактуу нерселерин ылгаган жок беле?

Кыргыз сөзүнүн негизги кору улуу «Манас» эпосунда. Улуу акындарыбыз менен жазуучуларыбыз: Молдо Кылычта, Токтогул менен Тоголок Молдодо, Жеңижок менен Барпыда, Түгөлбай менен Төлөгөндө, М. Гапаров менен Ш.Бейшеналиевде, Ж.Мавлянов менен А.Стамовдо, А.Жакыпбеков менен А.Токтогуловдо, Ж.Мамытов менен А.Осмоновдо, К.Жантөшев менен К.Баялиновдо, О.Көчкөнов менен М.Элебаевде жатат десек жаңылбайбыз. Булар нагыз элдин сөзү менен ырдашкан жана чыгармаларын жазышкан. Ошондой эле Ж.Муканбаев менен Б.Тойбаевдин жана Э.Нурушевдин, Т.Субанбековдун, А.Матисаковдун, К.Кушубековдун ж.б. жазгандарында дагы арбын десек аша чапкандык эмес. Анан да сөз баркын билген эл акыныбыз Т.Самудинов «чаң баскан» далай кыргыз сөздөрүнүн «чаңын күбүп»,

унутулган маанисин таап чыкканына («*Чан* баспаган сөздөрдү», Бишкек, 1991) миң ырахмат айтууга тийишпиз. Ким кыргыз сөзүн издесе, ошолордун китептерин окушсун. Даркан илимпоз, кереметтүү сөз изилдөөчү Х.Карасаевдин эмгектерин казып издесе, жоготкон сөздөрүн да, ал сөздөрдүн төркүнүн да сөзсүз табат.

Атактуу сөз жыйноочу К.Юдахин айткан тура: «Адамды кыйнагың келсе, сөз издетип кой» деп. Кандай гана таасын айтылган сөз! Бөз издесең-базар көп, табасың, асты жоготкон сөздү эч жерден таппайсың. Анткени, сөз базарда сатылбайт. Жоготкон сөздү базардан таппайсың, аны сөз билген адамдын жан дүйнөсүнөн табасың.

“Жок” деген адам жанылат. А дегенде запас сөзүн иликтейли. Эзелтеден үйүндө жай менен кышка, жаз менен күзгө «запас» камдаган адамдарды элибиз «камбыл» деп атаган. Ошондон улам кырк чорого ок өтпөс кырк ак олпок «камдаткан» Каныкей энебизди «Камбыл энең Каныкей» деп («Манаста») сыпатташкан. Дыйкандын эгин сактаган жайын «кампа» дешкен. Мейман келсе «мейман камын көрүп», ар убак «камдуу болуп (Ш.Бейшеналиев) жашашкан тоолук элибиз. Демек, “запас” сактап жүргөн адам камбыл («запасливый») делинсе, «запас сөзү - «камбыл», «камдуу» делинип, ал сөздүн негизи, түбү, теги - «кам» болбой эмне болмок?! Болгону — оюбузду тактап, оозубузду көндүрүүбүз керек. Же болбосо, «заказ» сөзүн алалы. Заказ- бул жерде, поручить, перепоручить - бир нерсени аткарууга табыштоо маанисин туюнтуп отурат. Анда «заказ» сөзүн бир нерсени аткарууга «табыштама» жасоо катары алсак неге болбосун? Муну да күндө айтып-колдонуп, акылыбыз менен кабылдап, ал аталышка ишенишибиз керек. Ошондой эле «план» сөзүнүн да дареги бар сыяктанат. Издеп көрөлү. «Манас» дастанынын кара сөз вариантында сөз чебери А.Жакыпбеков мындай деп жазат: «Ошентип, Көкөтөйдүн ашы Кошой абанын акылы менен өтө турган болду. Баары «Кошой абанын акылына көндү». Демек, Көкөтөй абанын ашы кан Кошойдун акылы-планы менен өттү. Бул жерде «план» сөзүн «акыл» сөзү менен караманча алмаштырган мааниде айтылган жок. Бирок, ушуга жакындатып мерчемдеп өткөрүлгөнүн туюнтуу. Ошондуктан. План сөзүн «мерчем» деп алалы. Ошондой эле, сорт, сорттон дегенди чанагы чоң энелерибиз «ылгап» деп эле таасын айтышкан. Андай болсо, «ылгап» деген сөзүбүз менен «сорт» деген сөздү алмаштырып өз ордуна коелу.

Дегинкиси бабалардан калган керемет кептерге өзгөчө маани берүүбүз керек. Өсүп келе жаткан жаш муундарга алардын чыпчыргасын коротпой жеткирүүнү ойлонбосок болбой тургандай.

Демек, издеген табат-демекчи, чындап издесек жоготкон сөздөрүбүздүн изин табарыбыз анык. Эми жогоруда кеп кылган акыныбыз Т.Самудиновдун

китебинде маанисин таап ырга кошкон эзелки “чаң баскан” элдик сөздөрүбүздүн сөздүгүн түзүп көрөлү:

кайырма-чүрөктүн эркеги
төтөп-кубаныч
ракыш-алыс
зардек-сабиз
лебиз —дикция
мөрөл-сүттүү уй
пушту- кызгылт түз
кеменек-плащ
абылгазы-соко
күлбото-керамика
маймынжан-ежевика
чатыраш-шахмат, дойбу-шашки
шалча-палас

мисмилдирик-кабарсыз жок болуу
майин-назик, жумшак (адам)
чексе-аптечка
торук-аукцион
ак серке-айран кошкон шорпо,
чыгыр-кымыз кошкон шорпо
бөрсө-кенгуру
бөрсөлөй-кенгурунун баласы
келесим-бантик (чачка такчу)
аттарчы-дүкөнчү
кайналы-кара өрүк
кыяван-аллея
аштар-скальпель
бадана-бронжилет

Карагылачы, кандайгана керемет сөздөр ата-бабалардан калган!
Аларда биз бүгүн таасын маанисин таба албай жүргөн нагыз элдик сөздөрүбүз жатат. Аларды четинен алып эле колдоно берсек болбойбу. Унутулган сөздү калыбына келтирет деген, өлгөн сөздү тирилтет деген ушу эмеспи! Андай болсо, кыргыз эл акыны Токтосун Самудинов агабызга да чоң ыраазылык билдире кетүүбүз керек. Анткени, агабыз эзелтен айтылып келип, бүгүнкү учурда базар экономикасынын катаал мезгилинде улутта калган далай сөздөрүбүздү кайрадан катарга кошуп, жок болуп кетүүдөн сактап калып отурат. Мындай асыл агайлардын жаш муундарга өрнөк болгондордун, кеп баркын билгендердин,

сөздүн бүрүн топтогондордун катарын көбөйө берсе экен.